

**Nógrády Árpád, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza:
Sáros vármegye
című munkájáról a nyelv- és névtörténész szemével**

„Jelenleg hatalmas munka van készülöben Györffy György és munkatársai műhelyében: Magyarország földrajza az Árpádok korában. E mű megjelenése nemcsak középkori földrajzinév-kutatásunkat, de meglehet, hogy az egész magyar nyelvtörténetet forradalmasítani fogja.” (Bárczi 1958: 144).

E sorokat Bárczi Géza vetette papírra 1958-ban *A magyar szókincs eredete* című munkája második, bővített kiadásában. A magyar nyelvtudomány egyik legnagyobb szintézisteremtő alakjának ez a vélekedése azt a gondolatot tükrözi, hogy a magyar történettudományi kutatások és a nyelvtörténeti vizsgálatok igencsak szoros összefüggésben vannak egymással. Vajon ugyanezt gondolták-e annak idején a másik érintett tudományterület, a történettudomány képviselői is? Ezt általában véve nehéz lenne megmondani, de hogy a Bárczi által idézett – nála egy generációval fiatalabb – történész, Györffy György így gondolkozott, azt már önmagában az a tény is mutatja, hogy készülő történeti földrajzáról 1957-ben beszámolót tett közzé a magyar nyelvtudomány legfontosabb folyóiratában, a Magyar Nyelvben. Írásában kiemeli, hogy az Árpád-kori történeti földrajzzal a rokon tudományoknak – közte a nyelvtudománynak is – segítséget szeretne nyújtani. Így ír erről:

„A nyelvészet szempontjait a földrajzinév-anyag teljes bedolgozásával igyekszem érvényre juttatni. Jelöltem az átírásokat, és az átvizsgált eredeti oklevelek összevetésével javítottam a régebbi kiadások helynévalakjait. Feldolgoztam a határjárásokban található földrajzi neveket, fák és más tereptárgyaknak vulgáris néven való megjelölését. Ezzel anyagot kívánok adni egyebek mellett a történeti nyelvjáráskutatás nemrégén megindult, szép kilátásokkal kecsegtető munkájának.” (1957: 44).

A magyar nyelvtörténetírás és a magyar történettudomány egy-egy nagy alakjától származó fenti idézetek azt erősíthetik bennünk, hogy e tudományszakok művelői egymásra vannak utalva a múlt

megismerésében. És hozzátehetjük ehhez még azt is, hogy minél korábbi időszak vizsgálatáról van szó, annál erősebben megmutatkozik ez az egymásrautaltság. Ez a gondolat persze nem a 20. század közepének – amikor a fent idézett sorok megszülettek – a leleménye, hanem akár úgyis tekinthetjük, hogy mindez a modern tudományosságnak a humán tudományok különböző szaktudományokra történő elkülönülése előtti időszakából ránk maradt közvetlen örökség.

A modern kori magyar nyelvtörténeti, illetve névtörténeti kutatásokat megteremtő nyelvészeink munkái jól mutatják ezt a helyzetet: Melich János *A honfoglaláskori Magyarország* (1925–29), Kniezsa István pedig *Magyarország népei a XI. században* (1938) címmel írt monográfiát. E művek nyelvi forrásanyagot, helyneveket vetnek nyelvtörténeti vizsgálat alá, következtetéseikkel azonban valójában történettudományi célokat kívántak szolgálni annak felderítésével, hogy a jelzett korokban mely népek éltek a Kárpát-medencében.

Ezeket a névtörténeti alapú munkákat a történettudósok is igen gyakran idézték saját elképzeléseik alátámasztására. Györffy György az Árpád-kori történeti földrajzában nem egy esetben hivatkozik Kniezsa eredményeire, a későbbiekben pedig az ő munkásságát továbbvivő Kiss Lajos kutatásaira. Ez a példa pedig egyúttal azt is jelzi, hogy a történészek és a nyelvtörténészek szakmai együttműködése gyakran komoly sikerekkel járt, s ez a megállapítás annak ellenére is helytálló, hogy pl. Kniezsa nyelvészeti elméletét éppen egy történész, Kristó Gyula kezdte elsőként komolyabban megkérdőjelezni (2000). Mindez azonban egyáltalán nem e tudományos kapcsolat meglazulását jelzi, hanem csupán azt, hogy még a leghatásosabb kutatási eredmények fölött is eljár az idő, és a tudásunk az adott területen frissítésre, megújításra szorul.

Ezen a ponton felmerül a kérdés, hogy vajon Bárczi Gézának a bevezetéképpen idézett jóslata – hogy ti. Györffy műve az egész magyar nyelvtörténetírást forradalmasítani fogja – vajon bevált-e, megvalósult-e? Sajnos azt kell mondanom, hogy nem; kiegészítve azonban azzal, hogy **egyelőre** nem. Úgy vélem ugyanis, hogy Bárczi helyesen kötötte a magyar nyelvtörténeti kutatások jövőjét – legalábbis ami a magyar nyelvtörténet korai ómagyar kori időszakát illeti – az

Árpád-kor történeti földrajzához, de ne feledjük el: a nagy mű teljes egészében még sajnos nem készült el, és most éppen azt megünnepelni gyűltünk össze, hogy a sorozatnak – negyed százados szünetet követően – megjelent egy újabb darabja, Nógrády Árpádnak a Sáros vármegye történeti földrajzát tárgyaló kötete.

A továbbiakban e műnek az értékeit és – ha vannak ilyenek – a hiányosságait a nyelv- és névtörténeti kutatások szempontjából kísérelem meg bemutatni.

Sáros megye történeti földrajzának a megjelenése nem lepte meg a nyelv- és névtörténet kutatóit, mivel nagyon is várták már, hogy e könyv napvilágot lásson. Nógrády Árpád ugyanis a Síkfőkúton majd két évtizede minden év júniusában megrendezett helynévtörténeti szemináriumokon rendre fel-feltűnt az e témához kapcsolódó előadásokkal. Többnyire olyan problémákról beszélt, amelyek elsősorban nyelvi tekintetben voltak kérdésesek, bizonytalanok a számára. Eljárása nagyon is illett az ottani gyakorlathoz, amely nem szab időkorlátot sem az előadások, sem a viták számára. Én magam roppant módon élveztem ezeket az alkalmakat, mivel Árpád úgy beszélt az érintett térség viszonyairól, mint aki éppen onnan érkezett közénk az Eger melletti kis faluba, de úgy, mintha közben egy sok évszázados időutazáson is átesett volna. Nem csupán egy-egy – az ő szavaival élve – „gusztusos birtok” ügyei tárultak fel előadásai nyomán előttünk, hanem ami ennél is sokkal fontosabb: történészi látásmódot, szemléletet tanulhattunk tőle. Persze ő is folyton azt hangsúlyozta, hogy tanulni jön hozzánk. Talán nem veszik szerénytelenségnek, ha elmondom, hogy könyvének a nyelvi kérdéseket érintő részeiben a síkfőkúti szemináriumok szellemiségét vélem felfedezni.

A történeti földrajz kutatója a régi magyar nyelv elemei közül leginkább az oklevelekben fennmaradt tulajdonnevekkel szembesül, közülük is elsősorban a helynevekkel kell foglalkoznia. Az, hogy Nógrády Árpád ezt kellő nyelv- és névtörténeti ismeretanyaggal felvértezve tette meg, már könyvének a bevezető fejezetéből is kiderül.

Az egyes birtokok, illetve helységek nevének címszóvá emelése nem könnyű feladat, mivel írás- (és mögötteük húzódó ejtés)változatok sokasága jelenik meg a forrásokban, de emellett névváltozások

folyamatai, egyes települések eltűnése stb. is nehezíti az eljárást. Nógrády Árpád világos elveket fogalmaz meg e kérdést illetően is (10), amelyek lényegében megegyeznek a mai történeti helynévszótárak gyakorlatával.

Györffy Györgyhöz hasonlóan Nógrády Árpád is nagy figyelmet fordít a nevek eredeti, keletkezésükkor fennálló nyelvi jelentésére és ezek változására. Elődjénél kedvezőbb helyzete nemcsak abból fakad, hogy bizalommal támaszkodhatott Kiss Lajos 1988-ban megjelent Földrajzi nevek etimológiai szótárára (15), hanem abban is megmutatkozik, hogy nem az 1930-as években kidolgozott helynév-tipológia – mára kissé elavult, merev – kategóriarendszerét használja névmagyarázataiban, hanem a kognitív alapú névszemantika szemléletét és fogalomtárát. Az, hogy a nyelvi ügyekben való tájékozódás mennyire fontos volt számára, a köszönetnyilvánításokból is kitűnik: nyelvészeti kérdésekben rendszeresen konzultált a kiváló névkutatóval, debreceni kollégámmal, Tóth Valériával.

Sáros vármegye esetében kulcskérdés, hogy a magyarok itteni feltűnése előtt milyen szláv nyelvi nyomokat találunk a térségben. Nógrády Árpád óvatosságát e kérdéskörben csak dicsérni tudom. Így nyilatkozik erről:

„Az előző kötetek gyakorlatától eltérően a magyar honfoglalás előtt itt élt szlávtság főleg Kniezsa István *Magyarország népei a XI. században* című munkája alapján történő tárgyalásától eltekintettem, mivel az újabb nyelvészeti kutatások Kniezsa eredményeivel kapcsolatban fokozott óvatosságra intenek és a kérdés olyan sokrétű megközelítését javasolják, amelynek eleget tenni egy bevezető tanulmány keretei között nem volt módom.” (9).

Mindez – a kérdést tágabban értelmezve – a helynévkincs és ennek megfelelően az itteni népesség kronológiai viszonyainak a tisztázását érinti, amelyre a fentiek szerint Nógrády Árpád munkájában nem vállalkozott. Megítélésem szerint helyesen tette ezt, mivel az erre vonatkozó név- és nyelvtörténeti módszerek további finomításra szorulnak, ami éppen az olyan kiváló művek segítségével végezhető el, mint amilyen az előttünk fekvő történeti földrajz. Mindez a tudományos megismerés logikáját, dialektikáját is jól mutatja: a nagy összegzések

nemcsak lezárnak, hanem egyúttal meg is nyitnak új kutatási folyamatokat. Ez az inspiratív jelleg Nógrády Árpád művének is az egyik legnagyobb erénye: már a vele történő első ismerkedés során is megmutatkozik, hogy nem hiába várták a nyelv- és névtörténet kutatói a könyv megjelenését.

És e ponton szembesítve Bárczi Géza fent idézett jóslatát a kutatások jelenbeli helyzetével, megállapíthatjuk, hogy az Árpád-kort érintő névtörténeti kutatások az elmúlt évtizedekben jelentős változáson estek át, ami – a névelméleti alapok megújulása mellett – nem kis részben a Györffy György történeti földrajza által biztosított forrásadatok minőségének és gazdagságának is köszönhető.

Miért is olyan különösen fontos források e szakma művelői számára a történeti földrajzok? Mert hogy különösen fontosak, azt Györffy György köteteinek a nyelv- és névtörténeti munkákban való feltűnően gyakori idézettsége egyértelműen igazolja.

A magyar nyelv írásos történetének korai szakaszából, az Árpád-korból, illetve a nyelvészek által korai ómagyar kornak nevezett időszakból – amelyet a honfoglalástól a 14. század közepéig számítanak – néhány szövegmélték pár száz szót tartalmazó anyaga mellett a latin nyelvű okleveles forrásokban a magyar nyelvű adatok, főleg személy- és helynevek tíz-, de talán inkább százezrei maradtak ránk. Ez a hatalmas adatbőség jó lehetőséget jelent és egyben komoly feladatot is ró az adatokat feldolgozó nyelvtörténészekre. Ennek a feladatnak pedig leginkább akkor tudnak megfelelni, ha a történettudósok által feldolgozott formában vetik őket vizsgálat alá.

Valamely nyelvi adat akkor tekinthető biztos forrásnak, ha az őt tartalmazó dokumentum keletkezési idejét és körülményeit megbízhatóan meg tudjuk határozni, magát az adatot betűhív formában ismerjük, és az általa jelölt helyet is minél pontosabban azonosítani tudjuk. Az első két követelménynek az oklevéltárak is többnyire eleget tesznek (persze nem feltétlenül azonos színvonalon), a lokalizálások azonban akkor lehetnek igazán megbízhatók, ha az egyazon helyre vonatkozó adatokat egymás mellett, egymásra vonatkoztatva láthatjuk. Ilyen adatösszeállításokat, adatsorokat pedig a történeti földrajzok tartalmaznak elsősorban. Az egymás mellé helyezett, azonos helyre

vonatkozó adatok nagyban támogatják az adott nyelvi elem történetének helyes elemzését: a Sárosi kötetben pl. *Bártfa* adatainak nagy többségében *Bárdfa* alakot látunk, amely arról tájékoztat bennünket, hogy a nyelvhasználók mely időszakig tudatosították a név eredeti jelentését. Tanulságos az is hogy *Eperjes* adatai milyen nagy fokú írásbeli azonosságot mutatnak, kivéve az első említés *Epuries* alakját, amelyben a név második a szótagjában *ö* vagy *ü* hangot jelölő betű szerepel, utalva egy hangváltozás bekövetkeztére.

Ezek a példák a magyar helyesírás- és hangtörténet s emellett a szótörténet és etimológia, valamint a nyelvjárástörténet új lehetőségeit is jól mutatják. E téren – ha nem is a Bárczi jelezte „forradalmi” módon – ugyancsak láthatók a jelei a megújulásnak a fenti tudományterületeken, ismét csak nem függetlenül a történeti földrajzok névanyaga által nyújtott előnyöktől.

A történeti földrajzok középpontjában a középkori birtokok, illetve helységek történetének a bemutatása áll. Ez jellemzi Györffy György köteteit, és ezt a hagyományt folytatja Nógrády Árpád munkája is. Az oklevelek határjárásainak anyagai azonban a nyelvtörténészek számára talán még a településneveknél is fontosabb forrásanyagot jelentenek. Mind Györffy, mind pedig Nógrády kiemelt figyelmet fordít ezek közlésére, a Sáros vármegyét tárgyaló mű azonban e téren jóval többet ad, mint a sorozat korábbi négy kötete. Nógrády Árpád a vármegye vízrajzát, illetve domborzati, valamint növényzeti viszonyait és úthálózat bemutatva egyberendezi azokat a mikrotoponimákat, amelyek az egyes települések anyagában szétszórva jelennek meg. Ennek segítségével válik igazán lehetővé az egyes névsorozatoknak is a pontos helyhez kötése, a későbbi-mai megnevezésekhez való kapcsolása. Hasonló feladatra vállalkoztunk mi, névkutatók is Györffy György négy kötetének mikroneveit feldolgozva a *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból* című sorozat négy kötetében. Az a próbálkozás azonban nem fogható Nógrády Árpád eredményeihez, aki ezt a régi névanyagot rendkívül látványos térképeken is ábrázolta. E térképeknek nagy erényük, hogy az adatok lokalizálásában a szerző nem félt megmutatni a bizonytalanságát sem: külön jelölésrendszert dolgozott ki a helyhez kötés valószínűségének bemutatására. Ismét egy olyan vonás tehát, amely megszólítja a mű olvasóját, használóját: inspirálja még pontosabb, megbízhatóbb megoldások keresésére. Azt,

hogy a névanyag összegző áttekintése milyen fontos eredményeket hozhat, a *Bodrog* folyó nevének esete is jól mutatja: a Sáros vm. ÉK-i részét átszelő, ma *Ondava* néven ismert folyó a középkorban az alsó folyószakasznak megfelelően ugyancsak a *Bodrog* nevet viselte, ilyen néven történő említése semmiképpen nem tekinthető tévedésnek, mint ahogyan az korábban felmerült.

A fentiekben indító gondolatként azt említettem, hogy áttekintésemben a nyelv- és névtörténeti kutatások nézőpontjából próbálom meg bemutatni Nógrády Árpád munkájának az értékeit és – ha vannak ilyenek – a hiányosságait. Az eddigiekben csak a mű értékeit tudtam kiemelni, azokat is csupán néhány különösen fontos vonás hangsúlyozásával. Összességében azt állapíthatom meg, hogy a nyelvész szakma hálás lehet Nógrády Árpádnak e mű elkészítéséért, mivel egészen kivételes minőségű kutatási anyagot adott a magyar nyelv történetével foglalkozó kutatók kezébe. Egészen biztos vagyok abban, hogy a jövőben kutatások egész sora fog épülni a Sáros vármegyei kötet helynévanyagára azzal a szándékkal, hogy újabb és újabb ismereteket kapjunk az adott térségről vagy általában a régi magyar helynévkincsről. E vizsgálódások során pedig természetesen Nógrády Árpád munkájának akár a hiányosságaira is fény derülhet, egyelőre ilyet azonban nem tudok említeni. A későbbiekben – például egy-egy síkfőkúti szemináriumi előadás keretében – esetleg felmerülő bizonytalan pontok tisztázása is ugyanazt a célt fogja szolgálni azonban, mint amit az itt előttünk álló nagyszerű munka is maga elé tűzött: múltunk minél alaposabb és hitelesebb megismerését.